

ҰЛЫ ДАЛА КӨШПЕЛІЛЕРІНІҢ ИМПЕРИЯЛАРЫ

§ 28-29. Түркі империясы – көшпелілер мемлекеттілігінің классикалық ұлгісі

Бұғынгі сабакта:

- Түрік қағандықтары;
- он оқ одағы;
- бектер – түркілік ру басшылары;
- түркі дәүіріндегі отырықшылық-көшпелілік қатынас;
- Білге қаған және руна жазуы туралы білеміз.

Кілт сөздер:

- жабғу
- қаған
- қағандық
- империя
- Түркі елі
- бодан
- Он оқ одағы (он оқ бұдын)
- бек
- ру ақсүйектері

Фұн империясы ыдырағаннан кейін Орталық Азия аумағында ғұндардың мұрагерлері – түркі тайпаларының мемлекеттілігі басталды. Олардың I мыңжылдықтың ортасында шоғырлануы Ұлы Далада көшпелілер империяларының – Түрік қағандықтарының пайда болуына әкелді:

- Бірінші Түрік қағандығы (552–603 жж.);
- Батыс Түрік қағандығы (603–704 жж.);
- Шығыс Түрік (екінші Түрік) қағандығы (682–744 жж.);
- Тұргеш қағандығы (704–756 жж.).

Түрік қағандықтары, өсіреле Бірінші Түрік қағандығы мен Батыс Түрік қағандығы тек түркі тайпаларын ғана емес, сондай-ақ басқа да тайпалар мен отырықшы халықтарды біріктірген көшпелілер империялары болды.

Назар аударындар! Түрік қағандықтары мен мемлекеттері көшпелілер мемлекеттілігінің классикалық ұлгілерін жасай отырып, сақтар, қаңылдар, үйсіндер мен ғұндар бастаған көшпелілер мемлекеттілігінің дәстүрлерін жалғастырды.

Түркі империялары тайпалардың оқшаулануына қарсы жалпы-империялық құрылымды, идеологияны, ортақ жазу мен ортақ тілді қойып, олардың басын біріктіруге үмтүлді.

Түрік қағандығы (552–603 жж.). Түркілердің бірігүй Ашина руының және Ұлы жағбу атағын иеленген Бумынның (олардың көсемі) басшылығымен жүрді. 552 жылы Бумын Түрік елінің қағаны болып жарияланды. *Түрік* сөзі мемлекеттің барлық көшпелі түрғындарына

таралды. Бумынның мұрагері Мұқан қаған Орталық Азия мен Оңтүстік Сібірде түркілердің ұstemдігін орнатты, Солтүстік Қытай мемлекеттеріне салық салды. VI ғасырға қарай түркілер Жетісуды иеленді және Аралға дейінгі таулы-далалы кең аумақты мекендейді. Жергілікті көшпелі және жартылай көшпелі тайпалар империяга кірді. Аварлардың (жужандардың) соңына түсе отырып, түркілер Орал маңы мен Еділ бойын бағындырыды. VI ғасырдың екінші жартысында Іstemі қаған Иран шахымен одақтасып, әфталиттерді женди. Әмудариядан солтүстікке қарайғы барлық жерлер түркілерге қарады. Бұдан кейін Солтүстік Кавказды жаулап алған Іstemі Византияға баратын Ұлы Жібек жолының «солтүстік тармағын» ашып, Византиямен сауда және дипломатиялық байланыстар орнатты.

Түрік қағандығының (Түрік елінің) әскери-әкімшілік құрылышы. Қағандықтың батыс бөлігіндегі түркілік көшпелі халық Он оқ одағына (Он оқ бұдын) біріктірілді. Барлық «он оқ», яғни тайпалар сол (шығыс) және оң (батыс) қанатқа бөлінді.

Назар аударындар! Сол және оң қанатқа бөліну көптеген ірі түркілік тайпалық бірлестіктерге тән болды.

Тайпалар мен рулардан құралатын тайпалық одақ (бұдын) елге біріктірілді. Қаған елді ұстады және бұдынды басқарды. Ол тайпалар одағын басқарып, көсем, сот, абыз рөлін атқарды. Сондай-ақ елді басқара отырып, әскери қолбасшы қызметін де орындаады. Әскердің жауынгерлік қуатын ұстап тұру, әскери жорықтар үйімдастыру, бағындырылғандарды тәуелділікте ұстau – Түрік елін басқарған қағанның міндеті болды.

Түркі қағандығының әлеуметтік құрылымы. Қағандықтағы бектер ру ақсүйектері болды. Ақсүйектік шығу тегі мұліктік жағдайына қарағанда анағұрлым маңыздырақ болды. Әрбір тайпада аға ру болды, ал ашина руы бөрінен де жоғары тұрды.

Түркі жауынгерінің тастағы бейнесі. Алматы облысы

Бумын қаған ескерткіші.
Түркия

Назар аударындар! Түркі рулары мен тайпаларын түркілердің шығу тегінің ортақтығы мен барлық түркілердің бірлігі идеясы байланыстырыды. Ол ру жерінің ортақтығымен және әскери олжа мен салықтардан үлес алу құқығымен нығайтылды. Барлық ерлер, оның ішінде бектер мен патшалар да жауынгерлер болып есептелді.

Жауынгерлік жасқа жеткен әрбір үл бала аңшылық немесе әскери ерлік жасап, арнаулы ғұрыптан өтіп, *ер* атағын алды. Бектің жағдайы оған бағынышты жауынгерлер санымен анықталды, жауынгерлерден әскери жасақтар құрылды.

Ежелгі түркі қоғамында құл еңбегі, көбінесе құң еңбегі пайдаланылды. Олар көшпелі малшылық түрмистің үлкен ауыртпалығын көтерді.

Батыс Түрік қағандығы. Батыс Түрік қағандығын басқарудың ерекшеліктері. Қытайдың күшеюі, түркілердің билеуші топтары арасындағы шайқас Түрік қағандығының ыдырауына және 603 жылды Батыс Түрік қағандығының (Он оқ бұдын) бөлініп шығуына әкелді. Батыс түркілердің шығыс «бес оғы» – *дұлу* тайпалары Шығыс Түркістан мен Жетісу жерлерін алып жатты. Батыс «бес оқ» – *нұшиби* Шу өзенінен батысқа қарайғы аумақты иеленді. Қағандық Шегүй және Тон жабғу кезінде өзінің гүлдену шегіне жетті. Тон жабғудың өлімінен кейін дулу мен нушибидің арасында өзара соғыс болып, ол қағандықтың ыдырауына әкелді.

Назар аударындар! Батыс Түрік қағандығында отырықшылық пен көшпелілік қатар дамыды.

Батыс Түрік қағандығы тек көшпелі халықтан ғана құралған жоқ. Оған көптеген қалалар мен егіншілік аймақтар бағынды. Ортаазиялық мемлекеттердің (Хорезм, Фергана, Шаш, Соғды және т.б.) тәуелділігі алым төлеумен ғана шектелген жоқ. Түркілер тағайындаған басшылар алым-салықтарды жинауды қамтамасыз етті. Жергілікті билеушілерге түркі атақтары беріліп, олар империяның әкімшілік иерархиясына енгізілді. Сондай-ақ түркі билеушілері тәуелді отырықшы халықтардың билеушілерімен туыстасуға тырысты.

Батыс Түрік қағандығында Ұлы Жібек жолындағы сауда арқылы мемлекеттің экономикалық өмірін өз қолдарында ұстаған соғдылықтар ерекше жағдайды иеленді. Жетісуга соғдылықтардың бірнеше ондаған қаласы мен елді мекендері пайда болды. Соғдылықтар қағандықтағы ақша соғу ісін жүзеге асырды.

Елтерістің әкімшілік реформасы. 630 жылдан 704 жылға дейінгі кезеңде Батыс Түрік қағандығында ұзаққа созылған дағдарыс уақыты болды. 634 жылды нушибиге сүйенген Елтеріс қаған «он оқ» жүйесін қалпына келтіруге әрекеттенді. Ол тайпалық көсемдерді қағанға ғана тәуелді, тағайындалатын басшыларға айналдыруға шешім қабылдады. Бақылауды қүшету үшін әрбір тайпаға тайпа ақсүйектерімен ешқандай

байланысы жоқ, қағанның туысы – шад жіберілді. Алайда бұл реформа күйреді: дулу тайпалары көтеріліс жасап, өздеріне жіберілген шадты қаған етіп жариялады. Жиырма жылдық өзара соғыс қытайлардың басақеңеп кіруімен аяқталды. «Он оқ» жасағы жеңіліске ұшырады. Таң империясы батыс түркі тайпаларын басқаруға әрекеттенді. Алайда батыс түркілері шығыс түркілері сияқты Қытайдан төуелсіз болу үшін тұрақты құрес жүргізді.

Түргеш қағандығы (704–756 жж.). Жетісудағы Қытай тағайындаған билеушіні құлатып, 699 жылы түргештер мен дуруды біріктірген түргештер тайпасының көсемі Ушеліктің билігін орнатты. Түргеш қағандығындағы «он оққа» бөліну мен басқа да Батыс Түрік қағандығындағы өскери-әкімшілік дәстүрлер сақталды. Сонымен қатар Ушелік әкімшілік реформа жүргізді. Ол Шу және Іле жазықтарында өз ордасын құрып, қағандықты 20 аймаққа (тұтыққа) бөлді. 708 жылы Ушеліктің мұрагері Сақал (Согэ) Кучадағы Қытай билеушісінің өскерін талқандады. Алайда мұның артынша Сақалдың кіші інісі көтеріліс жасап, шығыс түркілердің билеушісінен көмек сұрады. 711 жылы шығыс түркілердің өскери Жоңғарияда Сақалдың өскерін талқандап, қаған қаза тапты. Қаған руының мүшесі Сұлу бастаған түргеш өскерлерінің қалдықтары Сырдариядан ары қарай шегінді. Олардың соңына түсे отырып, болашақ Білге қаған мен оның інісі Құлтегін бастаған шығыс түркілер жасағы Соғдыға дейін жетті. Бұл жерде олар арабтармен болған шайқастарға қатысты. Бірақ жеңіліске ұшырап Өтікенге қайтып оралды.

Сұлу болса Жетісуға қайта оралып, өзін қаған деп жариялад, Түргеш мемлекетін қалпына келтірді. Оған екі майданда құрес жүргізуге тура келді. Ол шығыстан төнген қауіпті дипломатиялық жолмен шешті.

Өз иеліктерінің оңтүстік-батысында Сұлу қаған арабтардың басақеңеп кіруіне қарсы құреске белсенді қатысты. Арабтар оны Әбу Мұзахим («Сүзеген») атаған және оны Соғдыдағы өз биліктеріне төнген басты қатер санады. Тек 732 жылдың соңында ғана арабтың жергілікті билеушісі түргештерді талқандап, Бұхараға кірді. 737 жылы Сұлу қаған шайқаста қаза болды. Оның қазасы Түргеш қағандығының ыдырауына әкелді.

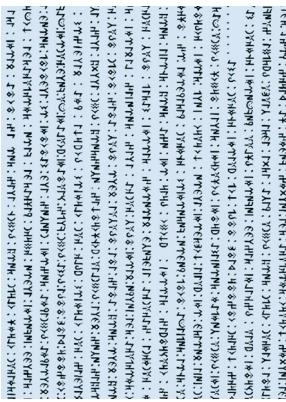
Екінші Шығыс Түрік қағандығы. 682 жылы шығыс түркілер Қытайдан өз төуелсіздігін қорғап қалды. Олардың қағандығының орталығы

Түргеш таңбасы. Жайсан,
Жамбыл облысы

Күлтегін жазуы.
Монголия

Күлтегін
ескерткішіндегі
жазбалар

Өтікенде (Хангай тауларында) орналасып, батыс шегарасы Алтайға жеткен. Бірінші қағаны Құтлұқ болды. Қапаған қаған кезінде қағандық өзінің ең жоғары күш-қуатына қол жеткізді. Келесі бір аса көрнекті билеушілердің бірі – Білге қаған. 723 жылы Білге қаған мен Күлтегін Қытаймен соғыста жеңіске жетті. Күлтегін 731 жылы қайтыс болып, ал Білге қаған өзінің айналасындағы жақындарының қастандығынан қаза болды. Орхон өзеніне жақын жерде оларға арнайы ескерткіштер мен руна жазулары бар тас бағандар түрғызылды.

Білге қағанның мұрагерлері оның саяси бағытын өзгертуі. Сондықтан ашина руының аймақтардағы билеушілері орталық биліктен тәуелсіз бола бастады. 744 жылы Ашина өулеті өзінің өмір сүруін тоқтатты.

Назар аударындар! Ежелгі түркілік руна жазулары Орхон-Енисей жазуы деп аталады. Өйткені оның ең әйгілі ескерткіштері – Екінші Түрік қағандығына жататын Білге қаған мен Күлтегіннің бағандары Монголиядағы Орхон өзені бойынан табылды (ескерткіштердің келесі бір тобы Енисейден табылды).

Қорытынды. I мыңжылдықтың ортасында түркі тайпаларының бірігуі олардың Ұлы Далада мемлекеттік үлгі бойынша көшпелілер империясына жататын бірнеше ірі мемлекет құруына әкелді.

Империя-қағандықтар түркі тайпалық одақтарын

да, сондай-ақ бағындырыған халықтар мен вассалдық мемлекеттерді де біріктірді. Олар бірыңғай әскери-әкімшілік жүйемен басқарылды. Түркі қоғамы аумақтарды басып алу және әскери олжа түсіру идеологиясымен жұмылдырылды. Онда рулық ақсүйектер артықшылық жағдайға ие болды. Түркі империялары Еуразияның геосаяси сипаттың өзгертіп, халықаралық істер мен саудаға белсенді араласты.

Оз білімдерінді тексеріндер.

1. Түрік қағандықтарының неліктен империялар болғандығын түсіндіріңдер. Қаған қандай қызмет атқарды?
2. Бірінші Түрік қағандығының әскери-әкімшілік құрылышы туралы әңгімелендер.
3. Бірінші Түрік қағандығында қандай топ артықшылықтарға ие болды?
4. Батыс Түрік қағандығы мен Шығыс Түрік қағандығының қайсысының құрылымы күрделірек болды? Неліктен?
5. Араб басқыншылықтарының қашан басталғанын еске түсіріңдер. Қандай Түркі қағандығы араб әскерімен соғысуга мәжбүр болды?

Шағын топтарға арналған тапсырма.

Батыс Түрік қағандығының Ұлы Жібек жолындағы рөлі туралы таныстырылым дайындаңдар.

Картамен жұмыс.

Картадан: 1) Түрік қағандығының; 2) Батыс Түрік қағандығының; 3) Екінші Шығыс Түрік қағандығының; 4) Тұргеш қағандығының аумақтарын анықтаңдар. Ауызша түсіндірмे беріндер. Қандай империя ең үлкен империя болды? Қай империя Қазақстаннан тыс аумақта орналасқан?

Күрделі тапсырмалар.

1. Білге қағанның руналық жазбаларындағы мына үзіндін оқыңдар: «Аспан текстес Аспаннан жаралған дана түркі қағаны – мен енді (патшалық тағына) отырдым. (Сендер) менің артымнан ерген менің жасы кіші туыстарым мен жастар, менің одактас тайпаларым мен халықтарым менің сөзімді толықтай тыңдал алындар: он жақта (тұрган, сендер) шад бастықтар мен апа, сол жақта (тұрган, сендер) тархан бастықтар мен бүйректы орындаушылар, (сендер) отыз... 2) (сендер) бастықтар және «тоғыз оғыз» халқы менің бұл сөзімді жақсылап тыңдандар және (оны) мықтап есте сақтаңдар!» Бұл үзінді бойынша Екінші Түрік қағандығының өлеуметтік және саяси құрылышы туралы не айтуда болады?
2. Қағандықтардың ыдырауының негізгі себебі неде? Қағандықтарды не біріктірді және не ыдыратты?

§ 30. Түрік империясының мұрагерлері

Бұғынгі сабакта:

- Түрік қағандығының мұрагер мемлекеттері;
- Түрік мемлекеттілігінің сабактастығы;
- отырықшы халықтардың түркіленуінің басталуы;
- Қазақ хандығының бастамалары туралы білеміз.

Түрік қағандығы ыдырағаннан кейін, Ұлы Дарада бірнеше дербес Түркі мемлекеттері пайда болды.

Үйғыр қағандығы (745–840 жж.). Үйғырлар ежелгі тайпалық одактардың бірі болды. Олар тоғыз тайпага (тоғыз оғыздар) бөлініп, түркілерден тәуелсіз болуға үмтүлды. Алайда 680 жылдың бас кезінде олар Екінші Түрік қағандығының құрамына кірді. 742–744 жылдары қарлуктар, үйғырлар мен басмылдардың үштік одагы Ашина әuletін талқандады. Жеңімпаздардың арасында түркі мұрагерлігі үшін құрес басталды. Үйғырлар өздерінің билеуші руы яғлақарлардың қаған атағын иелену құқығын қорғап, өз қағандығын құрды. Ол тоғыз оғыз тайпаларын, қарлуктар мен басмылдарды (тоғыз оғыз одагына «тең дәрежеде» қабылданған), үйғырлармен тең құқылы теле тайпалар тобы мен алым төлейтін бағынышты бірнеше тайпаны біріктірді. Үйғыр қағандары Қытай үкіметіне ірі бүліктерді басып-жаныштауга қолдау көрсетіп, Қытаймен бейбіт қатынасты сақтап отырды. Олжа, салық және Қытаймен тиімді сауда үйғыр тайпаларының арасында яғлақарлардың беделін көтерді.

Кілт сөздер:

- тоғыз оғыздар
- ұйғырлар
- қарлұқтар
- оғыздар
- қимақтар
- қыпшақтар
- жабғу
- қағандық
- ислам
- исламдандыру
- түркілендіру
- ихта
- харадж
- саяси генез

Қағандықтағы билік құрылымының басында қаған руы тұрды. Одан төменірек тоғыз *ұлы бүйіркітап* – орталық биліктің министрлері орналасты. Бүйіркітардың күшесі 795 жылы Яғлақарлар өuletінің ығыстырылуына және оның Эдиздер өuletімен алмастырылуына әкелді. Бұдан кейін қағандық әлсірей бастады және 840 жылы өмір сүруін тоқтатты.

Қарлұқ мемлекеті (756–940 жж.). Ұйғырлардан жеңіліске ұшыраған қарлұқтар 746 жылы батысқа қарай көшіп, түргештерді өздеріне бағындырды. Жетісуда Қарлұқ мемлекетінің қалыптасуы Орталық Азияға арабтар мен қытайлардың басқыншылығымен тұспа-тұс келді. Қытайлар Таразды басып алғып, Суябы талқандады және Шашты (Ташкентті) бағындырды. Алайда 751 жылы Талас шайқасында қарлұқтар арабтармен одактасып, қытайларға қарсы шықты және Қытайдың батысқа

қарай жорығын тоқтатты. Кейін қарлұқтар Жетісудың, Онтүстік Қазақстан мен Ферғананың көптеген қаласын өздеріне қаратып, арабтардан тәуелсіздігін қорғап қалды.

Жабгуудың билігі шексіз болған жоқ. Тайпалық ақсүйектер мұрагерлікпен берілетін артықшылықтарды иеленді. Тайпалар мен рулар иерархиясы орын алғып, билеуші рулар мен тайпалар артықшылықтарға ие болды. Iрі тайпа көсемдері өз үлестерін тәуелсіз иеліктерге айналдыруға өрекеттенді. Өскери-әкімшілік жүйе көшпелі тұрмыстың ерекшелігін бейнеледі. Соғыс жағдайында тайпалар өз жасақтарын шығарды.

Қарахандар мемлекеті (942–1212 жж.). IX ғасырдың ортасында түркі тайпаларының арасында Қарахан өuletі жоғары беделге ие болды. Олар құрған мемлекет ғылымда Қарахандар (қағандардың атағы – қара қаган, қараханнан) мемлекеті атауын алды.

Қарахандар мемлекетіндегі билік екі тайпалық топ – *шығылдар* мен *яғма* ақсүйектерінің арасында бөлінді. Қағандық қағандар басқарған шығыс және батыс бөліктерге бөлінді. Шығыста шығылдар, батыста яғмалар орналасты. Қашғар мен Баласағұнда ордалары орналасқан шығыс қағаны жоғарғы қаған болып есептелді. Шығыс қағаны *Арслан Қара қаган*, ал Батыс қағаны *Богра Қара қаган* атағын иеленді және кіші қаған болып есептелді. Оның сарайы Таразда, кейін Самарқандта орналасты. Екі қағандықтың өркайсысында билеушілердің күрделі иерархиясы болды. Қарахандар Орталық Азияның отырықшы бөлігіндегі билік үшін орталығы Бухарада болған мұсылмандық Саманилер мемлекетімен қуресті. Шайқас саманилердің толықтай қүйреуімен

Атлах (Талас) шайқасы

(999 ж.) және Қарахандар билігінің Өмүдаријаға дейін тарапалуымен аяқталды. Мәуереннахдағы саяси билік түркілерге өтіп, аймақтағы түркілену үдерісін жеделдедті.

Отырықшы өркениет аймағында қалып қойған түркі тайпалары экономикалық және өлеуметтік қатынастардың жаңа жүйесіне тартылды. Мұндағы ықпалдасудың көрінісі отырықшы халықтың ішінара түркіленуі және Қарахандар мемлекетіндегі түркілердің исламдануы болды. Мұсылман өлемімен байланыс басқа да саяси жүйенің құрылуына ықпал етті. Жаңа ақсүйектерді қалыптастырыған және моңғолдар дәүірі қарсаңдағы түркі империяларында дамыған өскери-үлестік құрылым (*ихта*) қалыптасты.

Назар аударындар! *Ихта* – мұсылман билеушісінің мемлекеттік жер қорынан үлестік жерді онда тұратын халықмен бірге беруі. Осы жерден алымдар алу құқығы (харадж) қоса беріледі. Әдетте, ихтаны билеушілер мемлекетке өскери немесе әкімшілік қызмет еткені үшін таратты.

Қыршығыстық моңғол тайпалары – қарақытайлардың (қидандардың) басып кіруі және олардың Жетісуда өз мемлекеттің құруы қарахандар билеушілерінің бір бөлігін қидандық гурханға төуелділікке ұшыратты. Қарақытайлар салықтар алумен шектелді, бірақ олардың үстемдігі Қарахандардың құлдырауына әкелді.

Оғыздар мемлекеті (IX ғасырдың соны мен XI ғасырдың басы). VII ғасырдың ортасында қарлуктармен құресте оғыздардың бір бөлігі Жетісуды тастап кетті. IX ғасырдың бас кезінде оғыздар қарлуктармен және қимақтармен одактасып, печенегтерді талқандады. Осылайша Батыс Қазақстанда көшпелі Оғыздар мемлекеті пайдада болды.

Қарлұқтардың астанасы Суяб
қаласының орны

Оғыздар мемлекетінің басында жабеу түрді, оған билік мұрагерлік бойынша берілді. Алайда оны халық жиналышы бекітуі тиіс болды. Жабгудың ордасы Жаңақентте орналасты. Жабгудың орынбасарлары *кул еркін*, өскер басшысы *сюбаши* атағын иеленді. Алғашында оғыздар он және сол қанатқа (*бұзықтар мен үшықтар*) бөлінген 24 тайпадан құралды. Бұзықтар артықшылықтарды пайдаланды.

1041 жылы оғыздар Хорезмді жаулап алды. Алайда бұдан кейін селжүктармен¹ құрес Оғыздар мемлекетін өлсіретіп, ол ыдырап қетті. Оғыздардың бір бөлігі оңтүстік пен батысқа қоныс аударса, бір бөлігі қыпшақтардың арасына сіңіп қетті.

Қимақ қағандығы (IX–XI ғасырдың басы). Үйғыр қағандығы ыдырағаннан кейін оған кірген тайпалардың бір бөлігі Шығыс Қазақстандағы қимақ тайпалары одағына қосылды. Бұл одақ қимақтар бастиған жеті тайпадан құралды. VIII ғасырдың ортасында қимақтар қарлұқтарды Солтүстік Жетісіудан ығыстырып, оңтүстікке және батысқа қарай жылжыды. IX–X ғасырларда қимақтар мен олардан бөлінген қыпшақтар Орталық, Шығыс және Солтүстік Қазақстанның барлық аумағында үстемдік етті. Қимақ мемлекетінің астанасы Имақия Ертістің жағасында орналасты.

Қарахан (Өулие ата) кесенесі.
Жамбыл облысы

Үйғыр қағандығы ыдырағаннан кейін қимақтардың *шад-тұтығы* неғұрлым жоғары атақ *байгуды* (жабеу сөзінің бұрмалануы) алды. IX ғасырдың соңына қарай қимақтардың билеушісі қаган атағын алып, Қимақ қағандығы құрылды. Қаган билігі «патша руына» мұрагерлік бойынша берілді. Қағандық 11 үlestік иелікке бөлінді, олардың басында мұрагер билеушілер – осы иелікте көшіп-қонып жүретін

¹ Селжүқтар – оғыз тайпаларының бірі. XI ғасырдың ортасында Хорезм мен Иранды жаулап алып, өз мемлекетін құрды. Ғасырдың екінші жартысында Ирак, Оңтүстік Кавказ бен Кіші Азияны жаулап алып, кең-байтақ империя құрды.

тайпалардың әскери көсемдері тұрды. Бұл көсемдердің негұрлым құштілері төуелсіз басқаруға ұмтылып, өздері «патшаларға» айналды. Әл-Идриси жазғандай, бұл патшалар қала-бекіністерде тұрды, әрқайсысында көп әскери мен мол байлығы болды. Әңгіме хандардың қөшпелі ордалары туралы болса керек. Қимақтарда әлеуметтік және мұліктік теңсіздік болды, қөшпелілер ақсүйектері айрықша орын алды.

XI ғасырдың бас кезінде Қимақ қағандығының құлауы Дағынан қөшпелі тайпаларының қоныс аударуының жаңа толқынымен байланысты болды.

Шығыс Қыпшақ хандығы. Оғыз жерлерін жаулап алған қыпшақ хандары қимақ хандарынан құштірек болып шықты. XI ғасырдың ортасына қарай қыпшақтар Дағынан Ертістен Еділге дейінгі орасан үлкен аумағын иеленді. Ұлы Дағынан Қыпшақ даласы (Дешті Қыпшақ) деп атала бастады. Қыпшақтар оғыздар мен печенегтердің соңына түсे отырып, Дон және Қара теңіз жағалауындағы Дағынан басып алуды жалғастырды. Олар Дунайдың төменгі ағысына дейін жетті. Қыпшақ әскерлерінің алдыңғы шебінде құман тайпалары жүргендіктен, қыпшақтар Еуропада осы атпен белгілі бола бастады. Орыстар болса қыпшақтарды *половецтер* деп атады. XII ғасырда қыпшақтар орыс князьдерінің өзара соғыстарына араласып, олармен одақтар құрды және өuletтік некелер жасасты. Хорезмнің саяси өміріне қатысқан шығыс қыпшақтары да осылай істеді. Хорезмшахтар қыпшақ көсемдерін өздеріне қызметке тартып, оларға маңызды мемлекеттік лауазымдарды берді, сөйтіп қыпшақ әскерін құрды.

Қыпшақ одағына көптеген тайпалар кірді. Олардың арасында қимақтар да, Дағада қалып қойған оғыздар мен печенегтер де болды. Қыпшақ хандарының билігі елбәрі руында әкеден баласына мұрагерлікпен берілді. Ханның қөшпелі сарайы *орда* деп аталды. Қыпшақ ақсүйектері *хандар, тархандар, басқақтар, бектер* мен *байлардан* тұрады. Қыпшақ хандығының ордасы Жайық өзені маңында орналасқан оң қанатқа және астанасы Сырдариядағы Сығанақта болған сол қанатқа бөлінді. Қыпшақ хандығында ісқағаздар жүргізіліп, хандар басқа мемлекеттердің билеушілерімен хаттар жазысты. Шығыс қыпшақтардың Хорезммен байланыста болған бөлігі исламды қабылдады.

Моңғол шапқыншылығы қарсанында (XIII ғ.) Шығыс Дешті Қыпшақ бытыраңқы болды. Қыпшақ хандарының өзара құресін Қыпшақ хандығының бірігуіне мүдделі болмаған хорезмшахтар қолдан отырды.

Назар аударындар! Қимақ қағандығы мен Шығыс Қыпшақ хандығын қазақтардың этногенезінде аса маңызды рөл атқарған қимақ-қыпшақ тайпалары құрады. Аталған мемлекеттерді Қазақ хандығының пайда болуында маңызды орын иеленген мемлекеттер ретінде қаруға болады.

Түркі әлемінің қалыптасуы мен дамуындағы Түрік мемлекеттерінің рөлі. Түркі қағандығы мен оның мұрагерлері Еуразияның геосаяси және әтникалық картасын түбекейлі өзгерту. Даланың ерте көшпелілерін алмастыра отырып, түркілер далалық көшпелілер өркениетіне мұлдем өзінше бір әтникалық келбет берді. Он бойына үнемі алға жылжу рухы енген түркілік көшпелілер өркениеті пайда болды. Түркі тайпаларының Ұлы Даланың орталық және батыс облыстарына қоныс аударуы Еуразияның заманауи халықтарының қалыптасу үдерісі мен еуразиялық мемлекеттердің саяси құрылымын өзгерту. Көшпелілердің орасан үлкен империяларын құра отырып, түркілер еуразиялық кеңістікті біртұтас етіп байланыстыруды және ерекше әлеуметтік институттары бар (ел, иерархиялық үлестік-тайпалық жүйе) мемлекеттің өзіндік үлгісін жасады. Түркістан түркілер мекендеген шексіз дала кеңістігі ретінде Еуразияның геосаяси аймағына айналды.

Корытынды. VIII ғасырдың ортасында Түркі қағандығының ыдырауына қарамастан, Еуразиядағы түркілік дәуір аяқталған жоқ. Империялардың орнына көлемі шағын Түркі мемлекеттері келіп, маңызды тарихи рөл атқарды. Олар түркі тайпаларын біріктіруді жалғастыруды әрі Түркі қағандығында қалыптасқан мемлекеттіліктің көшпелілік үлгісін сақтады. Олар еуразиядағы отырышылық-көшпелілік өркениеттер диалогін жалғастыруды. Қимақ қағандығы мен Шығыс Қыпшақ хандығы моңғолдар дәуірінен кейін құрылған қазақ мемлекетінің бастауларына айналды.

Өз білімдерінді тексеріндер.

1. VIII–XI ғасырлардағы Түркі мемлекеттерін атаңдар. Бұл мемлекеттерді қандай екі топқа бөлуге болады? Оны қандай белгілерінен байқадыңдар?
2. Қарлұқ қағандығының мемлекеттік құрылымы туралы әңгімелендер.
3. Оғыздар мемлекеті көшпелілер мемлекетінің қандай үлгісіне ұқсас? Қесемдікке ме, әлде көшпелілердің ерте империясына ма? Неліктен?
4. Қарахандар мемлекетінің Түркі қағандығының мұрагерлері болған басқа түркі мемлекеттерінен айырмашылығы неде? Бұл мемлекет неліктен ыдырап кетті?
5. Қимақ қағандығы мен Шығыс Қыпшақ хандығы неліктен Қазақ хандығының бастаулары болып табылады?

Өлкетану бойынша тапсырма.

Қазақстанның жекелеген өңірлері: Жетісу, Солтүстік-Шығыс, Орталық Қазақстан, Оңтүстік Қазақстан және Батыс Қазақстан үшін саяси генетикалық сабактастық тізбегін жасандар. Өздерің тұратын аймақта моңғолдарға дейінгі уақытта қандай мемлекеттер бір-бірін алмастыруды?

Күрделі тапсырмалар.

1. Арабтар Мәуереннахды «Ислам елі» деп, ал Сырдариядан солтүстікке қарай орналасқан Түркістан облысын «соғыс елі» деп атады. Неліктен?
2. Әл-Йакуби былай деп хабарлайды: «Түркістан мен түркілер бірнеше ұлыс пен бірнеше мемлекетке бөлінеді. Олардың ішінде қарлұқтар, тоғыз оғыздар,

қимақтар мен оғыздар бар. Түркілердің әрбір тайпасы – жеке мемлекет және олардың біреулері басқаларымен соғысады». Әңгіме қандай мемлекеттер туралы болып отыр? Араб авторының сөзі қандай кезеңге жатады?

§ 31. Шыңғыс хан империясы және оның мұрагерлері. Шыңғыс ханның дүниежүзілік тарихтағы рөлі

Бүгінгі сабакта:

- саяси дамудың монголдық кезеңі;
- монголдардың экспансиясы және Монгол империясының құрылуы;
- монгол мемлекеттілігінің ерекшеліктері;
- үшінші үлгідегі көшпелілер мемлекеті туралы білеміз.

XIII ғасырда саяси жағдай тек Ұлы Даладағана емес, сондай-ақ бүкіл Еуразияда толығымен өзгерді. Ол монгол басқыншылығы және Шыңғыс хан империясының пайда болуына байланысты еді.

Монголдар – түркілерге туыстас халық. Олар I мыңжылдықтың ортасында Ұлы Даланың шығысында көшпіл-қонып жүрді. Үйғыр қағандығы құлағаннан кейін Монголия аумағына қоныс аударды. Сол тұста онда татар тайпасы өмір сүрді. Бұл этноним монголдарға берілді: монгол тайпалары Қытай дереккөздерінде көбінесе *татарлар* немесе *монгол-татарлар* деп аталды; Русъте монголдарды *татарлар* деп атады; ескі европалық карталарда *Орталық Азияны-Татария* (Тартария) деп аталады.

Шыңғыс ханның Монгол тайпаларын біріктіруі. Шыңғыс хан – есім емес, монголдың ұлы ханының атағы. Оның шын есімі – Темучин. Ол 1155 немесе 1162 жылы¹ қият тайпасындағы ақсүйек батыр Есугейдің отбасында туған. Есугей Темучин он жасқа жеткенде татарлармен болған шайқаста қаза тапты. Жас кезінде Темучин қорлықты, жәбірлеуді және мұқтаждықты басынан өткізді. Бірақ ержүректілігі мен ақылының арқасында өзінің айналасына жауынгерлер жасағын жинап, көрнекті батырга айналды. Өскербасы ретінде оның тенденсі жоқ болды. XII ғасырдың соңына қарай ол көп өскер жинақтады. Әрбір сәтті жорықтан кейін Темучиннің даңқы өсе түсті. 1203 жылды Темучин керейттерді, кейін наймандар мен меркіттерді бағындырыды. 1206 жылға қарай ол барлық монгол тайпаларын өз қол астына біріктірді.

Кілт сөздер:

- монголдар
- Шыңғыс хан
- құрылтай
- экспансия
- монгол жауап алулары
- көшпелілердің дамыған мемлекеті
- Яса
- Шыңғыс ханның біліктері
- Шыңғыс хан үрпақтары
- Шыңғыс ханның «алтын руы»

¹ Дереккөздер мәліметтерінде алшақтықтар бар.

Назар аударыңдар! 1206 жылы көктемде моңғол ақсүйектерінің құрылтайында Темучин Ұлы хан болып жарияланып, оған Шыңғыс хан атағы берілді.

Шыңғыс хан ескерткіші.
Монголия

үшін жаңа жер мен өскери олжа түсетін соғыс аса маңызды қажеттілік болды. Қөшпелі ақсүйектер Шыңғыс ханды жаулап алу соғыстарын жалғастырған жағдайда қолдау көрсететін болады. 1215 жылға қарай моңғолдар Солтустік Қытайдағы Цзинь мемлекетін жаулап алды. 1224 жылға қарай Шыңғыс хан өз билігін бүкіл Орталық Азияға таратты.

Ұлы Даға көшпелілерін біріктіру Шыңғыс ханның өскери жетістіктерінің себебіне айналды. Түркілер мен моңғолдарды біріктіре отырып, Шыңғыс хан мәмілегерлікке жүргінді: одактық келісімдер жасау өuletтік некелермен қатар жүргізілді.

Назар аударыңдар! Шыңғыс хан империясы сан жағынан моңғолдардан басым болған түркі тайпаларының негізінде құрылды.

Моңғолдар Қазақстан аумағында. Шыңғыс ханның күшеюі кезінде наймандардың бір бөлігі Жетісуға көшіп кетті. Бұл жерде наймандардың ханы Қүшлік 1210 жылы Қарақытайлар мемлекетіндегі билікті басып алды. Қүшлік хан Шығыс Түркістанның түркі тайпаларына шапқыншылық жасай бастағандықтан, олардың билеушілері Шыңғыс ханнан көмек сұрайды. 1218 жылды моңғолдар Қүшлік ханды

Шыңғыс ханның тұлғалық рөлі. Шыңғыс хан тарихтағы жеке тұлға рөлінің жарқын мысалы болып табылады. Өзінің ерекше қасиеттерінің арқасында ол дүниежүзілік тарихтағы аса ірі империяны құрды.

Оның бойында жауынгерге тән қасиеттермен (ұзын бойлы, алып дene бітімі, күш, ептілік, қаруды менгеруі мен ержүректік) қоса, алғыр ой, қайтпас жігер, ұстамдылық сияқты қолбасшыға, ұйымдастыруышыға, мемлекеттік қайраткерге тән қасиеттер де болды.

Моңғол шапқыншылығының басталуы. Моңғол тайпаларын біріктірген Шыңғыс хан Даланың түркілік көшпелілері мен отырықшы халықтарды бағындыруды мақсат етті. Шыңғыс хан империясы көшпелілер ақсүйектерінің белсенеді қатысуымен құрылды. Ақсүйектер

талқандап, өз империясына Жетісу мен Қарақытайлар мемлекетінің бүкіл шығыс бөлігін қосып алды.

Сол жылы Шыңғыс ханның ұлкен ұлы Жошы қыпшақтардың арасында жасырынып жүрген меркіттерді күйретті. Бұл уақытта хорезмшах Мұхаммед қыпшақтарға қарсы 60 мыңдық әскерімен жорыққа шыққан еді. Осылайша Торғай даласында моңғолдар мен хорезмдіктер ұшырасып қалды. Бұл шайқаста ешкім жеңіске жетпегенімен, Шыңғыс ханның Хорезмшахпен соғысы болмай қоймайтын жағдайға айналды.

Хорезмді жаулап алу (1219–1221 жж.). 1219 жылы Шыңғыс хан жорыққа 200 мыңдық әскермен аттанды. Ол бірнеше әскерге бөлінді. Шыңғыс ханның ұлдары Шагатай мен Үгедей Отырарды қоршап, ол бес ай қоршаудан кейін бағындырылды. Ал Жошы Сығанақты, Жентті және басқа да сырдариялық бекіністерді өзіне қаратты. Ұшінші әскерге Ходженд қиян-кескі қарсылық көрсеткенімен, ол да басып алынды. Төртінші әскерді Шыңғыс ханның өзі басқарып, Бұхара мен Самарқандты күйретті. Екі қаланың жасақтары қырғынға ұшырап, бейбіт халық қатыгездіктен зардап шекті. Хорезмшах ашық далада бірде-бір рет шайқасқа түспестен жеңіліс тапты. Кейін моңғолдардың біріккен құштері Хорезмнің астанасы Үргенішті алды. Осылайша Хорезм мен Мәуереннахр Моңғол империясының құрамына енді.

Моңғолдар басқыншылығының жалғасуы. 1227 жылы Шыңғыс хан қайтыс болған соң, оның жаулап алушылық соғыстарын мұрагерлері Үгедей хан, Қүйік хан және Мөңке хан табысты жалғастырды. Моңғолдар Қытай, Иран, Ирак, Кавказ бен Русьті басып алғып, Солтүстік Үндістан мен Шығыс Еуропаға өтті. Нәтижесінде құрлықтағы барлық дүниежүзілік империялардың ішіндегі ең ұлкен және ең қуатты импе-

Отырар қаласының орны. Түркістан облысы

рия құрылды. Ол шығысында Сары теңізден бастап, батысында Дунайға дейін созылып жатты.

Моңғол империясының мемлекеттік құрылышы. Моңғол мемлекеттілігіне түркілердің дәстүрі елеулі ықпал етті. Шыңғыс хан құрган мемлекеттің негізіне Түрік қағандығының мұрагер мемлекеттерінде дамыған өскери-әкімшілік жүйе алынды.

Ұлы Моңғол мемлекеті біртұтас мемлекет болды. Бұл ретте ол үш өскери-әкімшілік аймаққа: он қанатқа (барунгар), сол қанатқа (жонғар) және орталыққа (гол) бөлінді. Әрбір аймақ он мың адамнан¹ тұратын түмендерге, ал олар мыңдықтарға, жұздіктер мен ондықтарға бөлінді. Моңғол мемлекетінде жұздіктерден, мыңдықтар мен түмендерден тыс қалған адам болған жоқ. Шыңғыс ханның ұлдары мен басқа да туыстарына белгілі бір аумақ – жүрт пен онда көшіп-конып жүретін тұрғындар – ел берілді. Мұндай үлестер ұлыс деп аталды. Бұл ереже Шыңғыс ханның алғашқы мұрагерлері кезінде сақталды.

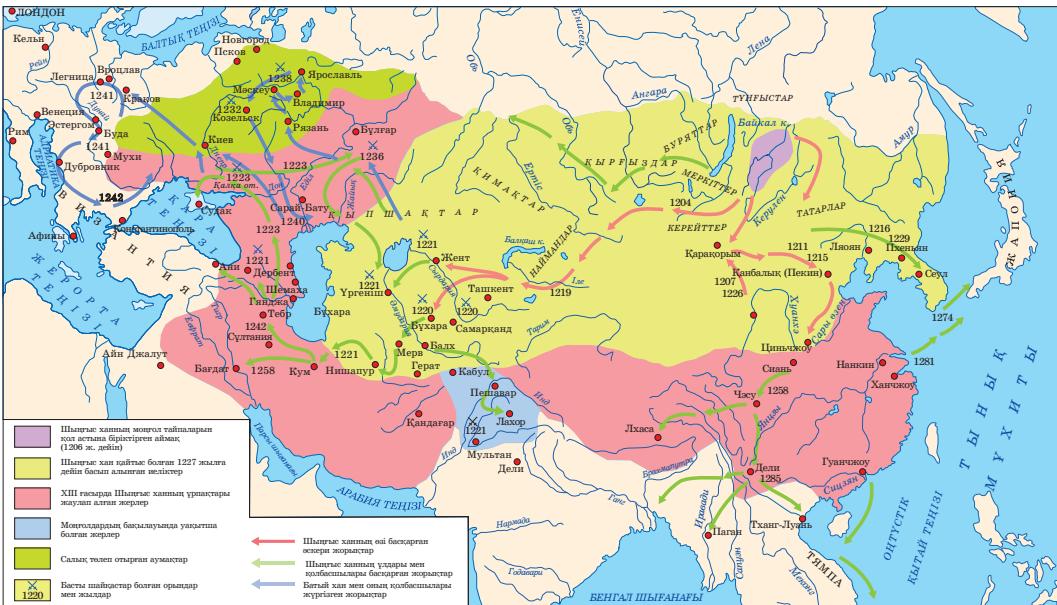
Көшпелілер мемлекетінің үшінші үлгісі. Моңғол империясы – көшпелілер империясының неғұрлым толық және дамыған түрі. Оны басқару үшін ортақ құқықтық ережелер жасап шыгаруға тұра келді. Көшпелілердің әдettік құқығының негізінде заңдар мен нұсқаулардың жазбаша жинағы – «Ұлы жасақ» жасалды. «Ұлы жасақ» 1206 жылғы құрылтайда қабылданып, 1225 жылы бесінші болғанда. «Ұлы жасақтың» қатаң қағидаларын сақтау ұлы ханның барлық қол астындағылар үшін ғана емес, сондай-ақ оның өзі және Шыңғыс ханның барлық үрпағына да міндетті болды. «Ұлы жасақ» көшпелі өмір ережелерін жасады. Онда қылмыстар және қылмыскерлерге қолданылатын жазалар көрсетілді.

Шарифат қағидалары бойынша өмір сүруге үйренген мұсылмандар «Ұлы жасаққа» бағынғылары келмеді. Уақыт өте келе, Моңғол империясының батыс ұлыстарындағы Шыңғыс хан үрпақтары және өскери-көшпелі ақсүйектер ислам дәстүрін қабылдады. Олар «Ұлы жасақты» сақтауды қойды және шаригат бойынша өмір сүре бастады.

Моңғолдарда хандардың нақыл сөздерін жазып алып, олардың өлімінен кейін тарататын әдет қалыптасты. Шыңғыс ханның нақыл сөздері – біліктілік, кейбіреулері сақталған. Біліктірде сот жүргізу тәртібі белгіленген. Олар арнайы оқытылды, Шыңғыс хан үрпақтары мен өскери ақсүйектер жылына екі рет Шыңғыс хан біліктірін «келіп, тыңдауы» тиіс болды.

Назар аударындар! Дамыған көшпелілер империясының ерте көшпелілер империясынан басты айырмашылығы – заңның болуында. Моңғол империясындағы құқықтық ережелер «Ұлы жасақ» пен Шыңғыс ханның біліктірі болды. Уақыт өте келе, моңғолдардың бір бөлігі исламды қабылдап, шаригат заңына бағына бастады.

¹ Шартты алғынған.

Монголдар құрған империя

Тархандардың құқықтық жағдайы. Империяда әскери ақсүйектер болды. Оларға Шыңғыс ханның өзі және басқа да монгол хандары атақтар, марапаттар мен ерекше сіңірген еңбегі үшін артықшылықтар сыйлады. Мұндай адамдар *тархандар* деп аталды. Олар алым-салықтардан босатылды, хан сарайына кез келген уақытта және ерекше рұқсатсыз кіре алды, жиын-той кезінде құрметті орындарды иеленді. Тархандар «Ұлы жасаққа» қатысып, артықшылықтарға ие болды. Олар жауапкершілікке тоғызынышы рет жасаған елеулі қылмысы үшін (өлім жазасы қолданылатын) ғана тартылды. Сондықтан тархандар құқықтық тұрғыда Шыңғыс хан үрпақтарынан да жоғары тұрды.

Монгол империясындағы жоғарғы билік тұжырымдамасы. Шыңғыс ханның әкесінде хан атағы болған жоқ. Темучиннің хан атағына құқығын негіздеу мақсатымен оның әкесі Есугей қағанның жиені болған деген аңыз шыгарылды. Дүниежүзілік империя құрылғаннан кейін Шыңғыс ханның басшылық құқығы туралы мәселе туындауды. Женістерге жеткен Шыңғыс хан өзі мен өз халқының Құдайдың құдіретімен Қөктің (аспанның) қамқорлығында екендігіне сене бастады. Бұған оның қол астындағылар да сенді. Шыңғыс ханның жердегі империяны басқаруы «қөктің қалауы» екендігі туралы идея Ұлы Монгол мемлекетінің ресми идеологиясына айналды. Шыңғыс ханның барлық мұрагерінің қызметі осы идеологияға негізделді. Онда Шыңғыс хан үрпақтарының дүниежүзіне билігінің мыздымастыры мен монголдардың басқа халықтарға басшылық жасау рөлі жарияланған еді.

Монгол империясындағы тақ мұрагерлігі тәртібі. Мемлекеттегі жоғары билік Шыңғыс ханның «алтын өулетінде» мұрагерлікпен қалдышылатын болды. Хан атағына ерекше құқық Шыңғыс ханның тек алғашқы төрт ұлы (Жошы, Шагатай, Үгедей және Төле) мен олардың тікелей үрпақтарына ғана берілді. Жоғарғы билікке тек «алтын өулет» мүшелері ие болды. Маңызды мәселелерді Шыңғыс хан үрпақтары мен ақсүйектер жиналышы – құрылтай шешетін болды. Құрылтайда «алтын өулеттің» кез келген лайықты өкілі хан болып сайланған алатын еді.

Корытынды. XIII ғасырда Орталық Азиядан шығыс, оңтүстік және батыс бағыттардағы монголдардың басқыншылығы Еуразиядағы басты оқиға болды. Ол Монгол империясының пайда болуына әкелді. Бұл дүниежүзілік тарихта құрлықтағы ең ірі империя саналады. Монгол империясы көшпелілер мемлекеттілігі дамуының үшінші, ең жоғарғы кезеңі болып табылады. Монгол империясы өскери-әкімшілік жүйе, иерархиялық үлестік жүйе, елдерді өзіне бағындыру идеясы тәрізді Түрік империясының көптеген белгілерін өзіне қабылдады. Сондай-ақ оларға қатаң соттық-құқықтық жүйе, басқыншылықты идеологиялық негіздеу мен жоғарғы биліктің ерекше тұжырымдамасы қосылды.

Оз білімдерінді тексеріндер.

1. Шыңғыс ханның билікке келуі туралы әңгімелендер.
2. Монгол шапқыншылығының негізгі себебін атаңдар.
3. 1207–1224 жылдары Монгол империясының негізгі қарсыластары қандай мемлекеттер болды?
4. Монгол империясының мемлекеттік құрылышындағы қандай белгілер Түрік империясынан алынды?
5. «Ұлы жасақ» дегеніміз не? Оның маңызы неде?

Картамен жұмыс.

Картадан Монгол империясының кеңеюін көрсетіндер. 1204–1224 жылдардағы негізгі жорықтарды атаңдар.

Кестемен жұмыс.

Кестені дәптерлеріңе толтырыңдар. Екі империяның мемлекеттік құрылышындағы үқастықтар мен айырмашылықтарды көрсетіндер.

	Түрік империясы	Монгол империясы
Екі қанатқа бөлінді	+	+
...		
...		
Ресми зан	–	
...		+

Күрделі тапсырмалар.

1. Тарихта жекетүлға қандай рөл атқарады? Шыңғыс хан неліктен тарихтағы жекетүлға рөлінің жарқын мысалы болып табылады? Тарихта өз орны бар басқа қандай ірі тарихи тұлғаларды білесіндер?

2. Монголдардағы жоғарғы билік тұжырымдамасы туралы айтындар. Монгол мемлекеттерінде тақты неліктен тек Шыңғыс хан үрпақтары ғана мұрагерлікке алды? Қосымша дереккөздерді пайдалана отырып, монголдардан кейінгі мемлекеттердің қайсысында Шыңғыс хан үрпақтарының билігі бәрінен де ұзак сақталғаны анықтаңдар.

§ 32. Қазақстан аумағында ұлыстық жүйенің дамуы

Бүгінгі сабакта:

- Монгол империясының бөлінуі және ыдырауы;
- Жошы ұлысы – Алтын Орда;
- Алтын Орданың мемлекеттік құрылышы;
- монголдар кезіндегі Жетісу мен Оңтүстік Қазақстан туралы білеміз.

Монгол империясының төрт ұлысқа бөлінуі.

Монгол империясының тұтастығы Шыңғыс хан қайтыс болғаннан кейінгі алғашқы қырық жылда ғана сақталды. Бұл кезде жекелеген ұлыстардың билеушілері ұлы ханның билігін мойындаған болатын. Шыңғыс хан империяны 4 ұлысқа бөлді: Батыс ұлыс – ұлкен ұлы Жошыға, Монголиядағы Шығыс ұлыс кіші ұлы Төлеге берілді. Олардың арасында Шағатай мен Үгедей ұлыстары орналасты.

Қазақстан аумағы үш ұлыстың құрамына кірді. Солтүстік, Батыс және Орталық Қазақстан – Жошы ұлысына, Оңтүстік және Оңтүстік-Шығыс Қазақстан – Шағатай ұлысына, Шығыс Қазақстан Үгедей ұлысына тиесілі болды. Сырдария бойындағы қалалардың көп бөлігі шағатайлардың билігіне қарады.

Жошы ұлысы. Жошының қазасынан кейін, оның ұлысы ұлдары мен олардың үрпақтарына бөлінді. Шығыста (Сарыарқа мен Ұлытау) ұлкен ұлы Орда Еженнің ұлысы, батыста (Хорезм, Батыс Қазақстан, Орал маңы) екінші ұлы Батудың ұлысы орналасты. Орда Ежен ұлысы – Жошы ұлысының сол қанаты, ал Бату ұлысы оң қанаты болды. Ұлы хан Үгедей қаза болған соң, оның ұлысы жойылып, Шығыс Қазақстан Жошы ұлысына қосылды. Орда Еженнің жасы ұлкен болса да, ұлыстың билеушісі Бату болып есептелді. Батудың беделі өте жоғары болды. Орда Ежен үрпақтары Бату үрпақтарының билігін мойындағы. 1260 жылдың соңына дейін Жошы ұлысы империя құрамында болып, оның билеушілерін ұлы хан тағайындағы.

Монгол империясының ыдырауы. 1260 жылдың соңына қарай Монгол империясы ыдырады. Жошы ұлысындағы алғашқы тәуелсіз

Кілт сөздер:

- ұлыс
- Жошы ұлысы
- Алтын Орда
- ордалықтар
- шайбанилер
- беклербек
- басқақ
- түменбасы
- ұлысбек

билік жүргізген Берке болды. Оның мұрагері Менгу-Темірдің билікке келуінен бастап Алтын Орда тәуелсіз мемлекет болып есептеледі. 1269 жылы Таластағы құрылтайда басқа ұлыстардың билеушілері де тәуелсіздіктерін жариялады.

Монгол империясы ыдырағаннан кейін тәуелсіз төрт монгол мемлекеті пайда болды.

1. *Жошы ұлысы* (Алтын Орда). Оның құрамына Ертістен Дунайға дейінгі Ұлы Дала (Дешті Қыпшак), сондай-ақ Хорезм, Қырым, орыс князьдіктері мен басқа да аумақтар кірді. Жошы ұрпақтары Дешті Қыпшакта жоғарғы билікті XIX ғасырдың ортасына дейін сақтады.

Назар аударындар! Монгол империясы ыдырауының себептері өзара қырқысулар мен бөлінуге ұмтылушылық; өркениеттік бытыраңқылық, империяның жекелеген облыстырының арасында ортақ мәдени дәстүрлер мен экономикалық байланыстардың жоқтығы; жауалап алынған халықтардың монголдардың билігіне қарсы құресі болды.

2. *Шагатай ұлысы*. Шагатайлар мемлекеті Мәуереннахр (XIV ғасырдың ортасына дейін), Жетісу мен Қашқарияны қамтыды. Шагатай ұрпақтары ұлыстың шығыс бөлігін (Монголстан) XIV ғасырдың ортасынан XVII ғасырдың соңына дейін биледі.

3. *Хулагу мемлекетін* Иранда Хулагу хан құрған. Хулагу мен оның тақ мұрагерлері ильхан атағын алды. Сондықтан Ирандағы монгол билеушілерін Ильхан ұрпақтары деп атайды.

4. *Юань империясы* – Монголия мен Қытайдағы мемлекет. Оны Хулагудың інісі, ұлы хан Құбылайдың ұрпақтары басқарды. Құбылай үшін мемлекеттіліктің үлгісі Қытай болды. Ол астананы Қарақорымнан Ханбалыққа (қазіргі Пекин) көшірді. Юань империясының мемлекеттік құрылышы іс жүзінде қытайлық болды (11 провинция, үш палаталы үкімет, дамыған өміршілдік аппарат). Юань императорлары Қытайда 1368 жылға дейін билік жүргізді.

Алтын Орда XIII ғасырдың соңы мен XIV ғасырдың бірінші жартысында. XIII ғасырдың соңында оң қанаттың өскербасы болған Ноғай 1296 жылы хан тағына таласып, нәтижесінде қаза тапты. Алтын Орда Өзбек хан (1313–1341 жж.) тұсында қайта қүшейді. Ол билікті өз қолында мықтап ұстап, бытыраңқылықты жойды. Өзбек хан мемлекеттік дін ретінде исламды енгізіп, Шыңғыс хан ұрпақтарының мұсылмандыққа қарсы көтерілістерін басып-жаныштады. Оның кезінде басқару жүйесі қалыптасты. Онда монголдық көшпелілік салт-дәстүрлерін оты-

Бату хан. Суретті
салған X.Ахметжанов

рықшы халықтың дәстүрлерімен және мұсылман институттарымен үйлестірді.

Назар аударыңдар! Өзбек хан мен оның мұрагері Жәнібек ханның уақыты Алтын орданың ең жоғары гүлдену кезеңі саналады.

Алтын Ордадағы аласапыран. XIV ғасырдың екінші жартысында Жошы ұлысында аласапыран басталып, ол жиырма жылға созылды («Дүрбелен жылдар», «Ұлы ылаң»). Аласапыран кезеңі ішінде жиырмадан астам билеуші алмасты. Кейбір түркі көсемдері өздерін тәуелсіз билеушілер деп жариялады. Батудың бірнеше ұрпағының беклерберегі (бас қолбасшысы) болған түменбасы Мамай Еділден батысқа қарайғы бүкіл даланы өз бақылауында үстады. Еділ бойындағы алтынордалық қалаларды Шығыс Дешті Қыпшақтың билеушісі Орыс хан жаулап алды. Осылайша Жошы ұлысын Мамай мен Орыс хан өзара бөліседі. 1370 жылдың соңында ұлысты билеуге Тоқай Темірдің ұрпағы Тоқтамыс келді. Ол Жошы ұлысының бүкіл аумағын біріктірген соңғы хан болды. 1391 және 1395 жылдары әмір Темір Тоқтамысты екі рет жеңді. Нәтижесінде Жошы ұлысы алапат тонаушылыққа ұшырады.

Алтын Орданың ыдырауы. Темір Тоқтамысты талқандаганнан кейін маңғыт би Едіге Жошы ұлысының көп бөлігінде билікті басып алды. Оның өлімінен кейін өзара қырқысулар жалғасты және мемлекет толықтай ыдырады. Алтын Орданың орнында Үлкен Орда, Қазан, Қырым, Астрахан және Сібір хандықтары құрылышып, оларды Жошы ұрпақтары басқарды.

Шайбани ұлысы. Жошы ұлысының құрамындағы Бату мен Орда Ежен ұлыстарының арасынан Шайбани ұлысы бөлініп шықты. Шайбанилердің далалық иеліктеріне қалалық мәдениеттің әсері болмады. Бұл көшпелілік мәдениет пен жауынгерліктің сақталуына септігін тигізді. «Ұлы ылаңға» дейін шайбанилер Бату ұрпақтарына бағынды. XV ғасырдың бас кезінде олар Шығыс Дешті Қыпшақтағы (Әбілхайыр хандығы) билікті басып алды. Тек 1460 жылдардың соңында ғана Орыс ханның ұрпақтары Жәнібек пен Керей шайбанилерді Шығыс Дешті Қыпшақтан ығыстырып, ата-бабаларының – Орда ұрпақтарының иеліктерін (Қазақ хандығын) өздеріне қайтарды. Шайбанилер Мәуерен-нахрдағы билікті басып алды.

Алтын Орданың мемлекеттік құрылышы. Мемлекетті басқару аппараты Бату мен Берке кезінде қалыптасты. Мемлекет басында шексіз билікке ие болған хан тұрды. Ханның жанында бектерден тұратын кеңес болды, алайда құрылтай бұрынғы маңызын жоғалтты. Құрылтайлар, әдетте, такқа жаңа ханды отырғызу үшін шақырылды. *Беклербек басқарған бектер (түменбасылар, мыңбасылар)* шегаралық

аймақтарды басқарды. Беклербектің қолына өскерге, дипломатиялық қызметке, сот істеріне басшылық жасау шоғырланды. XIV ғасырда Алтын Орда өскерінде бақылайтын аймақтар санына байланысты шамамен 70 түменбасы болды. Отрықшы аймақтарды хан ордасындағы *уәзірге* (диуанды, салық басқармасын басқаратын) бағынатын *даругалар* (басқақтар) бақылауда ұстады. Астананың (Сарай) негізі қаланды, астана мен облыстардың арасында пошта байланысы үйимдастырылды, салықтар мен міндептерліктер белгіленді. Шенеуніктік аппарат қатаң түрде жоғары билікке бағындырылды. Мұсылмандық облыстарда муфтийлер мен сопылышық шейхтар ықпалды болды. Сот саласында моңғол сотымен қатар шарифаттық сот (*қазылар соты*) та қолданылды.

Өзбек хан әкімшілік реформа жүргізіп, оң қанатты ұлыстық әмірлер (*ұлысбектер*) басқаратын төрт ірі ұлысқа – Сарай, Хорезм, Қырым және Дешті Қыпшаққа бөлді.

Алтын Орда мемлекетінің аумағы

Ол басқаңтыққа тыйым салды. Кейін орыс князьдері алымды өздері жинай бастады. Осылайша Өзбек хан Жошы үрпактары мен қыпшақ рулық ақсүйектерінің бытыраңқылышын өлсіретіп, билікті нығайтты.

Жетісу мен Оңтүстік Қазақстан монғол дәуірінде. Жетісу Жошы, Шагатай және Үгедей ұлыстарының түйіскен жерінде орналасқан. 1260 жылы, империяда тақ үшін құрес басталған кезде, Жетісу монғол және түркі тайпалары жинақталған орынға айналды. Бұл өлкедегі қалалардың және отырықшы-егіншілік мәдениеттің толықтай құлдырауына өкеп соқты. Монғол шапқыншылығы кезінде зардап шекпеген қалалар өзара соғыстар кезеңінде апатқа ұшырады. Жетісу таза көшпелі аймаққа айналды.

Сырдария бойындағы қалаларға (Түркістан қалалары) келетін болсақ, олар монғолдардың шапқыншылығы кезінде зардап шеккен еді. Отырар мен басқа да қалалар қиратылды. Алайда Түркістан қалалары аймақ ретінде өз маңызын сақтады. Түркістан қалалары шағатайлышқ өлсіз билеушілер кезінде жошылықтардың билігіне өтті. Құшті шағатайлышқ билеушілер оларды өзіне қосып алды. Шағатай ұлысында алғашында орталыққа бағынбау басым болды. Хандар көшпелілік дәстүрлерін сақтауға үмтүлді. Ұлыс аумағы қандай да бір тайпаның басшысы басқарған *тұмендерге* бөлінді. Бұл тайпалардың көсемдерін бейтараптандыруға және мемлекеттегі билікті нығайтуға мүмкіндік берді. XIV ғасырдың 40-жылдарында өзара қырқыстардан кейін Шағатай ұлысы ыдырай бастады.

Корытынды. XIII–XIV ғасырларда Қазақстан аумағы Монғол империясы ұлыстарының құрамына, ал ол ыдырағаннан кейін, төуелсіз түрік-монғол мемлекеттерінің құрамына кірді. Болашақ Қазақстанның үлкен бөлігі Жошы ұлысы – Алтын Орданың құрамдас бөлігі болды. XIV ғасырдың басында оның шығыс бөлігі оқшаулана бастады. Қазақстанның оңтүстік бөлігі Шағатай ұлысының құрамына кірді. Ұлыстардың мемлекеттік құрылышы монғолдық үlestік жүйенің белгілерін сақтады. Алайда түркілік көшпелі ақсүйектердің күшеюі монғол билеушілерінен олардың құқықтарын нығайтатын әкімшілік реформалар жүргізуді талап етті. Алдымен билеушілер мен ақсүйектердің, кейін ұлыстар халқының исламды қабылдауы басқару жүйесіне өзгерістер енгізе бастады.

Өз білімдерінді тексеріндер.

1. Қазақстан аумағы қандай монғол ұлыстарының құрамына кірді?
2. Монғол империясының, Жошы ұлысының ыдырау себептерін атандар.
3. Оңтүстік Қазақстан, Жетісу, Мәуереннахр үшін монғол шапқыншылығының қандай салдары болды?
4. XIV ғасырда Алтын Орда мен Мәуереннахрда қалалық мәдениет неліктен көтерілді?

Шағын топтарға арналған тапсырма.

«Отырадың күйреуі», «Алтын Орда» атты таныстырылым дайындандар.

Картамен жұмыс.

Картадан Жошы ұлысын, Үгедей ұлысын, Шагатай ұлысын, Хулагу үрпақтарының мемлекетін, Юань империясын көрсетіңдер. Монголдардың батыстағы, оңтүстікегі, оңтүстік-батыстағы шапқыншылықтары қай жерлерге дейін жетті?

Ізденимдік жұмыс.

Қосымша әдебиеттерден «Алтын Орда» ұғымының мәні туралы табындар. Жошы ұлысы неліктен «Алтын Орда» деп аталады?

Күрделі тапсырма.

Мемлекеттік құрылышы, мәдениеті мен экономикасы тұрғысынан алып қарағанда, Жошы ұлысы мен Шагатай ұлысының қандай үқастығы мен айырмашылығы бар?

§ 33-34. XIII–XV ғғ. мемлекеттердің геосаяси белсенділігі және олардың Еуразиядағы тарихи үдерістерге әсері

Бүгінгі сабакта:

- Жошы ұлысы еуразиялық держава екендігін;
- монголдардың өзара соғыстарын;
- Алтын Орда және Бейбарыс сұлтан туралы;
- Алтын Орда және Рұсь туралы қарастырамыз.

Кілт сөздер:

- геосаясат
- геосаясаттық
- еуразиялық дер- жава
- мамлюктер
- Хулагу үрпақтары
- Византия
- Рұсь
- вассалдық тәуелділік
- Алтын Орданың ыдырауы

Азия мен Еуропаның арасындағы Жошы ұлысы. 1237–1242 жылдары Бату батыс қыпшақтарға, Бұлғар мен Руське қарсы екі жорық жасады. Жошы ұлысының аумағы Еділ бойын, Солтүстік Кавказды, оңтүстік орыс далаларын, Қара теңіз жағалауларын, Қырымды, Дунай өзеніне дейінгі Венгрия мен Трансильванияның бір бөлігін қамтыды. Жошы үрпақтарының мемлекеті өз уақытында аса ірі мемлекеттердің бірі болды. Бұл Шығыс пен Батыстың арасында байланыстыруышы рөл атқарды. Қөптеген елдердің басшылары Алтын Орданың дипломатиялық қатынастар орнатуға әрекеттенді. Жошы ұлысының астанасы Сарайға Мысырдан, Румнан, Мәуереннахдан, Еуропа мемлекеттерінен шетелдік көпестер мен

елшілер жол тартты. Алтын Орданың ірі қалалары Сарай, Бұлғар, Қажы-Тархан, Сарайшық, Ургеніш, Сығанақ қалалары болды. Бұкіл Еуразияның көпестері көшелері мен керуен-сарайлары кең, саудаға қолайлы аталған қалаларға көптең келген.

Алтын Орданың Таяу Шығыс мемлекеттерімен қатынастары. Алтын Орда Риммен, Византиямен және Мысырмен дипломатиялық

қатынастар орнатты. 1245 жылы IV Иннокентий папа Алтын Ордаға франциск монахы Плано Карпиниді жіберді. Кресшілер оларды өздеріне Мысырдағы мамлюктер мемлекетіне қарсы одақтас жасауға өрекеттенді. Византия да Алтын Орданы тиімді одақтас ретінде есептеді. Төртінші крест жорығынан кейін Византия империясының екі бөлгі: Никея және Трапезунт империялары қалды. Берке мен мамлюктердің қолдауымен Византия императоры VIII Михаил Палеологқа латындықтарды Константинопольден құып шығудың және Византия империясын қалпына келтірудің сәті тусты.

Алтын Орданың Мысырмен (Египет) қарым-қатынастары ерекше назар аударуға тұрарлық. 1258 жылы Хулагу хан Бағдадты басып алғып, Аббастар халифатын күйретті. Кейін Хулагу өскери Сирияға баса-көктеп кірді. Тек ұлы хан Мөңкенің өлімі туралы хабар ғана Хулагуды Мысырға жорық жасаудан бас тартуға мәжбүр етті. Хулагудан қауіптенген Мысыр сұлтаны Бейбарыс (шығу тегі қыпшак) Беркемен одақтасуды қарастыра бастады. Мамлюк сұлтанының дипломатиясы Алтын Ордамен, өзінің қыпшактық отанымен бейбітшілік орнатуға бағытталған еді. Сондай-ақ ол Оңтүстік Кавказ үшін монғолдық мемлекеттердің өзара соғысуына мүдделі болды; өйткені бұл Хулагудың назарын Мысыр бағытындағы басқыншылығынан басқа жаққа аударған болар еді.

Бейбарыс сұлтанның Беркеге жазған хаты Алтын Орда мен Мысырдың арасындағы дипломатиялық хат алмасудың бастамасы болды және онда Беркеге исламды қабылдауға ұсыныс жасалды. Беркенің исламды қабылдауы екі мемлекетті жақындасты, бұл кезде Хулагу Тәңірге та-бынушы болып қалды. Бұған қоса, Алтын Орда мамлюктердің өскери тобын нығайтуға мүмкіндік жасап, Мысырға құлдарды көптең жіберіп отырды. Алтын Орда билеушілері Мысырға алтын, шапандар, қару-

Сарай-Бату қаласының жаңғыртпасы. Ресей

жарак, аңшы құстар, жылқылар жіберді. Жауап ретінде олар қымбат сыйлықтар алды. Алтын Орданың бұдан кейінгі билеушілері кезінде де Мысырмен достық қарым-қатынастар сақталды. Тек 1320 жылғы ғана Алтын Орда мен Мысыр арасындағы қатынастарда салқындық басталды.

Алтын Орда мен Хулагу мемлекетінің арасындағы қатынастар. Алтын Орда өзі өмір сүрген уақытының бәрінде дерлік келесі бір моңғолдық мемлекет – Хулагу үрпақтары билеген Иранмен өскери қақтығысқа түсті. Оңтүстік Кавказдағы үстемдік үшін соғысты Берке бастады. Хулагудың соңғы аббас халифін өлім жазасына кесуі соғыстың басталуына түрткі болды. Негізгі талас Батыс пен Шығыстың арасындағы сауда жолдары түйісетін, орталығы Тебриз болған Өзіrbайжан еді. Соғыс Шығыс хан үрпақтарының өздерінде, олардың замандастарын да қатты өкіндірсе де, Беркенің Дербент түбіндегі женісі Жошы ұлысы қуаттылығының дәлелі болды. Оңтүстік Кавказ үшін Шығыс хан үрпақтарының екі ұлысының арасындағы соғыс одан кейінгі жылдары да жалғасты.

Алтын Орда ішкі тартыстармен айналысқан кезде, оның Оңтүстік Кавказға қысым жасауы өлсіреді. Алтын Ордада жеке дара билік нығайған кезде (Тоқта, Өзбек хан), оның Оңтүстік Кавказға таласы қайта жаңданды. Әбу Сайд ильханның өлімінен кейін Хулагулар мемлекеті өмір сүруін тоқтатты. Жәнібек хан және одан кейін Тоқтамыс хан Өзіrbайжанды уақытша қосып алды. Алайда Темірдің араласуы Тоқтамыстың Өзіrbайжанды үстап қалуына кедергі жасады.

Жошы ұлысы және орыс князьдіктері. Моңғолдардың орыстармен алғашқы қақтығысы 1223 жылғы Қалқада өтті. Бұл кезде орыс-қыпшақ өскери моңғол өскербасылары Жебе мен Сүбедейден жеңіліс тапты. 1237 жылдың соңында Солтүстік-Шығыс Русь Орталық Еуропаға бағыт алған Бату өскерінің жолында болды. Орыс қалаларын ту сыртында қалдырмау үшін, моңғолдар Рязань, Владимир, Коломна, Мәскеу және басқа да орыс қалаларын бағындырды. Тек Ұлы Новгород қана қиаратылмай қалды, оған Бату жүз шақырымдай жетпеді. Жанталаса қарсылық көрсеткен Козельскіні қоршау моңғолдарды жеті аптаға бөгеді. Өз жолында моңғолдар Оңтүстік Русь князьдіктері – Киев, Чернигов, Галичті өртеп, қаңыратып кетті. Кейін Бату Еуропаға жорығын жалғастырды.

Бату шапқыншылығы Русыті өлсіретті: өте көп адам қырылды немесе құлдыққа айдал әкетілді, сатылды. Жаңа адам шығынын болдырмау үшін князь Александр Невский Русь пен Алтын Орданың арасындағы қатынастарды дипломатия арнасына бұрды. 1240 жылғы Алтын Орда тарапынан Солтүстік-Шығыс Руське бірде-бір жорық жасалмауы Александр Невскийдің күш-жігері бекер кетпегенін көрсетеді. Орыс князьдері Еділдегі хан ордасына сапар шеге бастады. Олардың

кейбіреуі, тіпті Қарақорымдағы ұлы ханның ордасында да болып қайтты. Орыстардың ұлы князін бекіту Сарайда жүргізілді, бұл жерге басқа жерлердің князьдері де сапар шекті. Бұл кезде орыс мемлекеті түбегейлі қиратылмады. Рұсь қалалары өз дамуын жалғастыра берді, князьдіктің басты атрибуттары, оның ішінде *халық жиналышы* – *вече* де сақталды.

Русътің моңголдарға вассалдық тәуелділігі оларды алым-салық төлеуге мәжбүрледі. Ол екі жұз жылдан астам уақыт бойы орыс-орда қатынастарының негізгі сипатына айналды. Салықтардың жиналуын бақылайтын *басқақ* лауазымы енгізілді. Басқақтың басқаруында үлкен өскер болған жоқ, ол тек хандық биліктің беделіне ғана сүйенді. Орыс халқы басқақтық жүйеге қарсы шықты. Нәтижесінде XIV ғасырдың басында орыс князьдері салықтарды өздері жинай бастады.

Моңголдар Русъке кейде шапқыншылық жасап та тұрды. Шапқыншылықтардың себептері князьдердің бағынбауы мен бүліктер болды. XIII–XIV ғасырларда Ростов, Сузdalь, Ярославль, Владимир, Углич және т.б. қалаларда Алтын Ордаға қарсы көтерілістер орын алды. Моңголдар кезінде ескі қала орталықтары – Владимир, Сузdalь, Ростов, Переяславль құлдырап кеткенімен, Мәскеу, Тверь, Нижний Новгород сияқты жаңа қалалар бой көтерді. Орыс князьдерінің өзара соғыстары да жалғасып, олар кейде алтынордалық өскерлердің көмегіне жүгінген.

Өзбек ханның кезінде Алтын Орданың Русъке көзқарасы неғұрлым қатал бола түсті. Оның тұсында Русъке өскердің қолдауымен Өзбек ханның тоғыз «елшілігі» барып қайтты. Көптеген орыс қалалары мен аймақтары ойрандалды. XIV ғасырдың екінші жартысында Рұсь пен Орданың арасындағы қатынастар өзгерді. Енді орыс князьдері Орда аумағына жорықтар жасай бастады. Князь Дмитрий Донской кезінде Русъті тәуелділіктен азат ету басталды. 1380 жылы Куликово даласында Дмитрий Донскойдың өскері Мамай өскерін жеңіліске ұшыратты. Алайда 1382 жылы Тоқтамыс тұтқылдан жасалған соққымен Мәскеуді алғып, Алтын Орданың Русътегі билігін қалпына келтірді. XV ғасырда Мәскеу Алтын Орда ыдырағаннан кейін құрылған мемлекеттерге бағыныштылығын жалғастыра берді. Тек 1480 жылы ғана Угра өзеніндегі қарсы тұрудың нәтижесінде Русътің Алтын Ордаға тәуелділігі тоқтады.

Назар аударыңдар! Алтын Орда орыс князьдіктерімен тұрақты сыртқы саяси қатынастар жасаған алғашқы азиялық мемлекет болды. XIII ғасырда моңголдар Русъті жеңгеннен кейін Русътің назары Батыстан Шығысқа ауысты.

Жошы ұлысы еуразиялық держава ретінде. Моңгол басқыншылығы мен Жошы ұлысы (Алтын Орда) сияқты ірі Еуразия мемлекетінің пайда болуы Батыс пен Шығысты жақындастырыды. Алтын Орданың

Басқактар. Суретші С.Иванов

гүлденуі Батыс Еуропадағы дағдарыспен, сол жердегі инквизицияның орнығымен тұспа-тұс келді. Алтын Орда дінге аса еркіндік беруімен ерекшеленді. Хандар орыс православиелік шіркеуін қолдады (ол салықтан босатылды; барлық орыс шіркеуінің жартысы моңғолдар дәуірінде пайда болды). Мұсылман мәдениеті, араб-парсы кітаптары кең тарап алды. Жошы ұлысының ислам позициялары құшті болған облыстары (Хорезм, Еділ бұлғарлары) мұсылман мәдениетінің орталықтарына айналды. Алтын Орда халықаралық сауданың, оның ішінде Ұлы Жібек жолының дамуында маңызды рөл атқарды.

Жошы ұлысының дағдарысы. XIV ғасырдың екінші жартысында Алтын Орданың шегараларды ұстап тұратын күші болмады және шеткі ұлыстарын жоғалта бастады. Мамай бір мезгілде Тоқтамысқа, орыс князьдеріне және Қырымдағы венециялықтарға қарсы тұрды. Ұлысқа билігін сактау үшін Мамай Генуя мен Ұлы Литва князьдігін өзіне тартуға тырысты. Алайда 1380 жылы Мамайдың негізгі құшпін орыстар Куликово даласында талқандады, ал оның әскери Тоқтамысты заңды хан деп таныды. Мамайдың өзі қаза тапты. Тоқтамыс өзінің Темірмен қатынасын шиеленістіре отырып, Әзіrbайжан мен Хорезмге жорықтар жасады. Ол Рұсь және Литвамен қатынастарын ретке келтірді. Темірге қарсы Мысыр сұлтаны мен Моголстан ханы қосылған халықаралық одақ құруға әрекеттенді. Тоқтамыстың 1395 жылғы женілісі Алтын Орданың ыдырауын тездеткен оқиға болды.

Жошы ұлысының Еуразиялық держава ретінде дамуы төрт фактордың әсерінен тоқтады. Олар: Алтын Ордадағы биліктің ішкі дағдарысы; Юань әuletінің жойылуына байланысты Ұлы Жібек

жолындағы сауданың бәсекеудеуі; XIV ғасырдың соңғы ширегінде Даңдағы экономикалық дағдарыс (малдың жаппай қырылуы мен аштық); Тоқтамыстың Темірден жеңіліуі және алтынордалық қалалардың қиаратылуы.

Қорытынды. Монголдардың жаулап алуы Шығыс пен Батыстың жақындастыруды және монгол хандарын еуразиялық геосаяси үдеріске қатыстыруды. Бірқатар европалық мемлекеттермен дипломатиялық қатынастар орнатқан Жошы ұлысы (Алтын Орда) ерекше жағдайда болды. Бағындырылған орыс жерлерін вассалдық төуелділікте ұстап тұру қажеттігі ордалық хандардан күштеу өдістерін ғана емес, сондай-ақ дипломатиялық күш-жігерді, икемді діни саясатты талап етті. Бұл ақыр сонында Еуразиядағы интеграциялық үдерістерге (Ресейдің еуразиялық держава ретінде дамуына) өкелді.

Өз білімдерінді тексеріндер.

1. Жошы ұлысының құрылуы Азия мен Еуропаны қалай жақындаатты?
2. Бейбарыс сұлтан неліктен Алтын Ордамен одақта мүдделі болды?
3. Алтын Орда мен Ирандағы Шыңғыс хан ұрпақтарының арасындағы соғыстың басталу себептері неде?
4. Монгол жаулап алуының Русь үшін қандай ауыр салдары болды? Русьтің Ордаға төуелділігі нeden көрінді?
5. Шетелдік көпестер Алтын Орда қалаларына келуге неліктен ынталы болды?
6. Орда мен Русьтің қатынастарындағы бетбұрысты кезең қашан басталды?

Құрделі тапсырмалар.

1. Қалай ойлайсындар, Жошы ұлысы өз аумағына орыс жерлерінің қосылуына неліктен мүдделі болмады?
2. Еуразиялық держава ретінде Жошы ұлысын қандай факторлар дағдарысқа өкелді?